

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію **Бачишиної Ольги Богданівни**
«МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ ТА ПРОСТОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ
ХИМЕРНІЙ ПРОЗІ»,

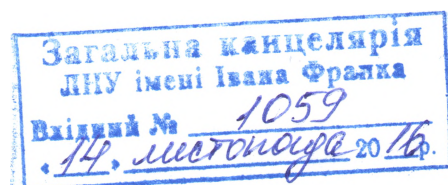
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
зі спеціальності 10.02.01 – українська мова
(Львів, 2016. – 408 с., основний текст – 199 с.)

Тема роботи актуальна з огляду на посилену увагу сучасних учених до вивчення категорій художнього тексту. Серед таких заслуговує на докладний опис специфіка хронотопу (континууму, часо-простору), до якого раніше зверталися філософи (П. Флоренський), літературознавці (М. Бахтін, О. Лосєв, Д. Лихачов), дослідники семіотики (Ю. Лотман), фольклору та міфопоетики (В. Пропп, Т. Цив'ян, В. Топоров, Є. Мелетинський). Лексичні та граматичні одиниці на позначення простору і часу в українській мові загалом аналізували К. Городенська, В. Ожоган, Н. Іваницька, В. Барчук та ін. У когнітивному аспекті ці концепти досліджували Л. Саноцька, К. Дудник, Є. Тимченко, М. Шевченко й ін. Про важливість розгляду мовних засобів вербалізації часу й простору в авторських і народнопоетичних текстах писали такі вчені, як О. Потебня, В. Виноградов, Н. Валгіна, Т. Єщенко, І. Кочан. Однак подібних праць поки що небагато. Серед них згадаємо дисертації Н. Іовхімчук про лексико-семантичне поле простору в мові української народної пісні, Т. Беценко про текстово-образні універсалії з часовою семантикою в українських народних думках, статті О. Яворської про особливості категорії часо-простору у польських художніх текстах та ін. Однак комплексного вивчення часу і простору як міжкрівневих лексико-граматичних категорій на матеріалі химерної прози ще не було здійснено. Зауважимо, що химерна проза – це нетиповий та малодосліджений у науці жанр української літератури. У творах цього жанрового різновиду наявні фантастичні риси, певні часо-просторові зміщення, що робить лінгвостилістичний аналіз текстів особливо цікавим.

Предметом дослідження О. Бачишиної стали семантичні та формальні властивості лексичних і граматичних засобів вираження часу та простору в повісті В. Дрозда «Ірій», романах В. Земляка «Лебедина зграя» та В. Шевчука «Дім на горі» (всього проаналізовано 5416 одиниць).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві проведено комплексний аналіз функціонування лексичних і граматичних засобів вираження часу та простору в текстах авторів української химерної прози В. Дрозда, В. Земляка та В. Шевчука, поглиблено методологію аналізу мовних засобів вираження часо-простору, удосконалено їх класифікацію, окреслено риси, притаманні ідіостилю кожного письменника та мовні особливості, властиві жанру химерної прози.

Структура дисертації добре продумана: вона складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, великого списку використаної літератури (300 позицій), об'ємних додатків (22). У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження і його

джерельну базу, встановлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, вміщено відомості про апробацію, кількість публікацій та структуру роботи.

Перший розділ *«Поняття часу та простору в лінгвістиці»* присвячено оглядові праць учених, які вивчали засоби їх представлення. Дисертантка зауважила, що в мовознавчій науці не існує єдиного усталеного визначення лінгвістичного простору та часу як основних параметрів універсуму. Варте схвалення те, що вона показала різні підходи до окреслення обсягу понять простору (с. 13–14) і часу (с. 14–15), а також своє розуміння цих явищ. Зокрема, на с. 14 сказано, що категорія простору охоплює поняття місця, напрямку та об'єкта. Погоджуємось із висловленою думкою: «Складність окреслення категорії темпоральності в українському мовознавстві полягає в тому, що її в основному асоціюють із «категорією морфологічного часу у значеннях минулого, теперішнього, майбутнього» (с. 15). Тому було запропоновано широке і вузьке трактування категорії часу: «У широкому значенні термін час співвідносний із терміном темпоральність. У вузькому позначає абсолютно-відносний час, співвідносний із морфологічним часом дієслів» (с. 16). Дослідниця розмежовує «первинний – реальний простір і вторинний – описаний мовою. Перший містить темпоральний компонент і не має антропоцентричного, другий є символічно багатшим і залежить від первинного» (с. 18).

У кожній мові, відповідно до її структури, функціонують різні засоби вираження категорій часу і простору. У цій роботі О. Бачишина класифікувала їх за частиномовною належністю та семантичними особливостями. Підтримуємо підхід дисертантки, що передбачає комплексний аналіз засобів вербалізації розглянутих категорій у текстах химерної прози, який охоплює різні аспекти: формальний (структурний), семантичний, когнітивний (с. 23). Доцільним є виділення центральних засобів вираження часу та простору (дієслова, прислівники, іменники, прийменниково-відмінкові форми), а також периферійних. «Прикметники та займенники є периферійними засобами вираження простору та часу, оскільки їхнє просторове або часове значення залежить від контексту і має дещо спорадичний характер» (с. 43). На рівні синтаксису запропоновано розглядати локативні синтаксеми-предикати, що вказують на стан предмета у просторовому плані (його розміщення, перебування і под.) (с. 44).

Дисертантка мотивує важливість комплексного контекстуального підходу тим, що «найповніше властивості засобів вираження часу та простору проявляються у контексті, наприклад, кореляція дієслова та залежної синтаксеми» (с. 59). Для вирішення мети і завдань роботи обґрунтовано використання таких методів та прийомів: поняттєво-лінгвальний аналіз, компонентна і дистрибутивна методика, порівневий і трансформаційний аналізи, метод лексико-тематичного моделювання, описовий метод та елементи кількісного методу.

У другому розділі *«Функціонування одиниць із просторовою семантикою в українській химерній прозі»* проаналізовано використання

лексико-граматичних засобів вираження простору, передачі просторових зміщень, емоційну конотацію, локативне навантаження власних назв і визначено їхні особливі риси в ідіостилях письменників. Докладно описано центральні одиниці та їхні просторові значення: прислівники, іменники, відмінкові та применниково-відмінкові форми, дієслова у текстах авторів химерної прози.

Визначено основне семантичне протиставлення для прислівників – статичність / динамічність. Цінним є те, що дисертантка помітила певні семантичні зміщення та показала їхню специфіку в ідіостилі кожного автора. Зокрема прислівники, які позначають чітко не окреслений напрямок, у В. Дрозда та В. Шевчука часто вжиті при дієсловах зі статичною семантикою, як і ті, що членують рух за горизонтальною віссю, – у В. Земляка. Група прислівників «за горизонтальною віссю» у В. Земляка поєднує значення напрямку та способу. Прислівники, що членують простір безвідносно до осі, у творах «Дім на горі» та «Лебедина зграя» функціонують при динамічних дієсловах, які у відповідних контекстах мають статичне значення (дієслова розміщення великих географічних об'єктів тощо) (с. 74).

З'ясовано, що серед іменників просторової семантики можуть мати два основні класи одиниць: іменники-назви просторів (*поле, будинок, автобус* та ін.) та іменники із просторовою семантикою, які не є назвами просторів. Відзначено, що найчисленнішими є групи іменників із просторовою семантикою (назви споруд та природних просторів).

Визначено, що применники з відмінковими формами становлять основний засіб вираження просторової семантики (вони формують більше 40% усіх засобів). Встановлено, що у всіх трьох творах кількісне співвідношення має однакову тенденцію: найбільше применниково-відмінкових форм із просторовим значенням функціонує при місцевому, далі (у порядку спадання) – знахідний, родовий та орудний відмінки (с. 99). Показано, що просторових значень семантики можуть набувати і займенники та числівники, а також вказано на взаємодію різних засобів.

Дієслова схарактеризовано за властивістю керувати залежними локативними синтаксемами. З'ясовано, що, крім просторових дієслів (власне локативних, акційно-локативних, процесно-локативних та дієслів руху), таку властивість виявляють і дієслова сприйняття (бачення) та окремі дієслова волевиявлення. Встановлено, що найчисленнішою групою є дієслова руху (більше 40% всіх дієслів), однак В. Земляк акційно-локативні дієслова активно сполучає зі статичними синтаксемами (30%).

Оскільки просторові значення дієприслівника як форми дієслова диференційовано за ознакою статичності / динамічності, то їх авторка слушно відносить до відповідних груп особових дієслів із просторовою семантикою (с. 106). Дієприкметники із просторовим значенням поділено на 2 групи: 1) утворені від дієслів із динамічним значенням, які вказують на ознаку за цією дією; 2) ті, що позначають особливості розміщення в просторі, форми, розміру (с. 107). З'ясовано, що просторові зміщення

проявляються в невідповідності: а) розмірів; б) функційних властивостей просторів, а це є підставою для утворення гіпербол або літот.

Встановлено, що простір у творах химерної прози пов'язаний із почуттями трьома способами: 1) існують так звані межові простори, у яких реальний світ накладається на світ вигаданий, бажаний, емоційний; 2) ставлення до подій, явищ, проблем передають просторовими засобами; 3) емоції мають певну об'єктивізацію в просторі, тобто отримують певне фізичне вираження.

Виявлено просторові функції, які виконують власні назви: слугують співвіднесенню подій із конкретними топосами, що можуть бути вигаданими (*Собакарева гора*), або реальними (*Південний Буг, Одеса*), вказують на ознаку менталітету (*Ірпій*). Скажімо, найменуванням такого простору в романі В. Земляка є *Вавилон* – умовне поселення Центральної України, назва якого запозичена з Межиріччя, завдяки чому автор зміщує її в часі і просторі. Зауважено, що крім топонімів, співвідноситися з конкретною локацією можуть також власні імена людей або їх форми (*Пилип Македонський*).

Третій розділ «Функціонування одиниць із часовою семантикою в українській химерній прозі» присвячено опису лексико-граматичних засобів вираження часової семантики в аналізованих текстах. Помічено накладання часових явищ, властивості одиниць із синкретичною часопросторовою семантикою, зроблено порівняльний аналіз функціонування засобів вираження часу та простору.

З'ясовано особливості функціонування центральних та периферійних засобів в ідіостилі авторів химерної прози. Встановлено, що дієслова є центральним засобом вираження часу в кількісному та якісному плані. Оскільки часове значення дієслова не зводиться до морфологічної категорії часу, в роботі виокремлено такі поняття, як час, інтервал і таксис. Найбільш різноманітним є значення часового інтервалу, так званого «внутрішнього часу» дієслова, актуалізованого у самій дієслівній грамемі. Виявлено, що найбільше дієслів позначають одноразові дії, лише у В. Дрозда кількість одиниць зі значенням одноразової та багаторазової дії приблизно однакова.

Прислівники з темпоральною семантикою поділено на 4 групи: 1) прислівники-локалізатори дії; 2) прислівники межі дії, що вказують на час початку або закінчення дії чи означають час, протягом якого відбувається дія; 3) перспективно- та частотно-часові прислівники, що позначають майбутнє, а також співвідношення подій у часі та власне частотність; 4) прислівники, що мають значення часу та способу дії. З'ясовано, що найчисленніша група прислівників – локалізатори дії.

Іменники з темпоральною семантикою об'єднано у 4 групи, що називають: 1) загальні часові поняття (*майбутнє, перерва, момент, час*); 2) конкретні виміри часу (найменування днів тижня і місяців, частин року та доби; 3) певні події, свята; 4) періоди життя людини. Встановлено, що більшість лексем називають відносні часові періоди (більше 60% у

В. Дрозда і В. Земляка й 87,2% у В. Шевчука). Основна кількість назв позначає обмежені часові періоди (більше 90% у всіх авторів), тобто поняття вічності у проаналізованих творах представлено не часто, оскільки розповідають про конкретне життя людей (с. 154).

Виявлено, що часові значення також можуть передавати приєменники у складі відмінкових форм – найчастіше це родовий, знахідний, орудний та місцевий відмінки іменників з приєменниками.

Визначено специфіку функціонування периферійних засобів із темпоральною семантикою (прикметників, займенників та числівників), які можуть набувати відтінку темпорального значення лише у контексті. Встановлено, що найчисленніша група – прикметники, які позначають давність події (43,3%). Помічено, що властивості приєменниково-відмінкових форм із займенниками (*той, такий, цей, інший, свій, деякий* та ін.) такі ж, як і конструкцій з іменниками. З'ясовано, що, відповідно до контексту, числівники можуть вказувати на черговість подій (*перший, восьмий, тридцятий*), мати фазове значення (*два, три, вісім, багато, кілька*) та позначати частотність (*кілька*).

Доведено, що серед засобів вираження часу (так само, як і простору) є одиниці, що проявляються лише на рівні речення, тексту. Такісне значення виражають зазвичай прислівники, дієслова, та їхні форми: дієприслівники й дієприкметники. Такіс має два основних значення: а) послідовність подій, б) паралельність подій. Інтервальне значення виражають, в основному, прислівники, дієслова та приєменниково-відмінкові форми. Доведено значний вплив контексту на набуття чи зміну часової семантики певних одиниць, а також роль засобів образності (метафор, гіпербол, порівнянь, фразеологізмів тощо).

Часові зміщення виявляються у: 1) прибільшенні чи применшенні часових значень (часових періодів, частотності, інтенсивності, швидкості виконання дії); 2) традиційності виконання певних дій, повторюваності; 3) синхронізації подій; 4) зміні часу за бажанням чи потребою героя; 5) перенесенні із теперішнього в минуле, майбутнє чи перебування у позачасовій сфері; 6) об'єктивації часу просторовими засобами.

Встановлено, що емоції та настрої передають за допомогою часових засобів усі три автори.

Серед номенів, співвідносних із з певним часовим періодом, виявлено загальні та власні назви, що вказують на оцінки, спосіб мислення, стилі спілкування тощо (*Гітлер, у Польщі, по війні, Запорізька Січ* і под.).

З'ясовано, що з синкретичною часо-просторовою семантикою несистемно функціонують приєменниково-відмінкові форми («перед+орудний» (В. Шевчук), «на+місцевий» (В. Земляк, В. Шевчук), «в+місцевий» (В. Дрозд), «на+знахідний» (В. Дрозд)) і прислівники. У сполученні з іменниками, що позначають шлях, такого значення набувають і прикметники та займенники (с. 192).

Порівняльна характеристика засобів вираження часу та простору дала змогу встановити, що темпоральне значення має більше категорійних

розрізень: одночасність / різночасність, фазовість, кратність та ін. У просторових відношеннях категорійне семантичне розрізнення одне – статичність / динамічність. Це дало підстави твердити, що категорія часу більш абстрактна, ніж категорія простору, а засоби вираження часу (це не стосується дієслів) менш вживані (частотні), ніж просторові (с. 195).

Висновки роботи переконливі, ґрунтуються на опрацюванні великого фактичного матеріалу, засвідчують результати виконаних у дисертації мети і завдань дослідження.

У тексті дисертації помічено деякі недоліки:

1) У підпункті 2.1.1.2. іменники із просторовою семантикою поділено на два класи (групи?): 1) іменники-назви просторів та 2) іменники, що мають просторову семантику, але не є назвами просторів. Щодо другої групи, зауважимо, що вона вийшла дуже неоднорідною: сюди віднесено різні найменування: назви предметів зі значенням форми, розміру (*кулька*), назви людей за місцем проживання (*городяни*), одиниці, що мають фіксоване розміщення в просторі (*фронтон*), та іменники, корінь яких має просторову семантику (*верхолаз*). Можливо, точніше було б сказати, що це слова, які мають у семантичній структурі, поряд із іншими, сему простору, але не просторову семантику загалом.

2) У тому ж підпункті 2.1.1.2., розмежовуючи іменники з просторовим значенням за ознакою природний / антропогенний (штучний) простори, дисертантка виділила такі лексико-семантичні групи: 1) іменники, що позначають загальні просторові поняття; 2) іменники, що називають природні простори; 3) іменники, що позначають назви людських поселень (чи їхніх частин); 4) назви споруд та їхніх частин; 5) назви просторів, пов'язаних з тілом людини; 6) речі, що можуть бути вмістилищем. Мабуть сумнів щодо релевантності останньої групи, оскільки такі її підгрупи, як предмети побуту (*банка, баняк, бочка, відро, гойдалка, каністра*), меблі (*лава, скриня, стіл, диван, колиска, ліжко, парта*) (с. 86–87) позначають „внутрішній” або ж „обмежений” побутовий простір. Так само, на нашу думку, з великою умовністю до іменників із просторовою семантикою можна віднести й назви людей за місцем проживання (*городяни, австрієць, квартиранти*), іменники, що позначають форму чи розмір (*гостряки, груші-дулі, кружальце, кулька, велетень*), частини тіла людини чи тварини.

3) У підпункті 2.4. сказано: «Друга важлива властивість власних назв – передавати чи вказувати на певний менталітет. Так, жителі кожного поселення мають певний світогляд, традиційні цінності, характери, що не змінюються віками» (с. 136). Наприклад, поселення *Ірїї* в однойменній повісті В. Дрозда названо носієм застарілих поглядів, які головний герой сприймає негативно. На нашу думку, такі твердження авторки є прямолінійним. Тут може йтися лише про зв'язок ойконіма із певними рисами менталітету його жителів.

4) У підпункті 3.1.1.3. іменники з темпоральною семантикою об'єднано у 4 групи, що називають: 1) загальні часові поняття; 2) конкретні виміри часу (найменування днів тижня, частин року, доби;

3) певні події, свята, явища; 4) період життя людини, вік (*школяр, дитинство, бабуся, народження, смерть та ін.*) (с. 154). Як бачимо, до четвертої групи потрапили неоднорідні одиниці: назви осіб, пов'язані з різними періодами життя: *школяр* – 'дитячі роки', *бабуся* – 'схил життя', а також власне найменування цих часових проміжків: *народження, дитинство, смерть*.

5) Потребують стилістичного редагування висловлювання на зразок: «...власні назви зіставляють події із певною історичною епохою, днем календаря, віком людини. До апелятивів, співвідносних з певною історичною епохою, зараховуємо речі, історичні події, рухи, світогляди, філософські течії та типовий спосіб поведінки. Просторові оніми відображають свої традиції, світогляд, переконання» (с. 189).

6) У роботі й авторефераті трапляються поодинокі мовностилістичні та правописні недогляди (*охарактеризувати* замість *схарактеризувати, окремі лексеми дієслів* – треба: *окремі дієслова* (с. 7, 11 автореферату), *до власне-локативних дієслів належать також дієслова із значенням відсутності* – краще сказати: *власне локативними є також дієслова зі значенням відсутності* (с. 101 дисертації) та ін.

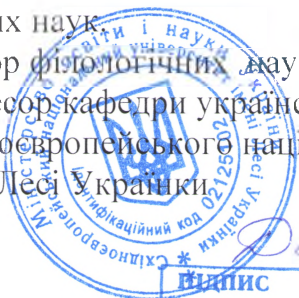
Однак висловлені нами зауваження не впливають на загалом високу оцінку рецензованої праці. На нашу думку, – це багаторічне глибоке дослідження, матеріали якого достатньо апробовані у 7 одноосібних публікаціях авторки, із них 6 статей – у фахових виданнях України (одне з яких внесено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus»), 1 – у зарубіжному виданні, у виступах на багатьох наукових конференціях, серед яких – заходи міжнародного рівня. В авторефераті адекватно відбиті основні результати роботи, зміст автореферату та основні положення дисертації ідентичні.

Дисертантка поглибила сучасні теоретичні уявлення про мовностильові ознаки химерної прози, параметри авторського ідіостилю. Розроблений нею комплексний підхід до аналізу лексико-граматичних одиниць із часовим та просторовим значенням може стати основою для досліджень мовних засобів з іншою семантикою. Практичне значення дослідження у тому, що його результати можна використати для читання курсів із лінгвістики тексту, семантики, стилістики, спецкурсів з авторського ідіостилю, для укладання словників мови письменників.

Вважаємо, що дисертацію «Мовне вираження часу та простору в українській химерній прозі» виконано на високому рівні, відповідно до вимог, викладених у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», а її авторка Бачишина Ольга Богданівна заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук.

Доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

Н. О. ДАНИЛЮК

Відпис
ЗАСВІДЧУЮ
Вчений секретар університету
" 27 " 9:16